

# ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

## ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐ ԵԿԵՂԵՑՐ

Թ.

Մեր նախորդ ութը յօդուածներուն մէջ քննեցինք Պետութեան և Եկեղեցւոյ յարաբերութեանց ծագումը, առնց զարգացումը և վերջապէս Պետութեան և Եկեղեցւոյ բաժանման պատճառները, և ցոյց տուինք թէ ասոնք Հոռոմի Եկեղեցւոյն և Լուսաւան պետութեանց վերաբերումով իրականութիւններ են. որովհետեւ Հոռոմի Եկեղեցի'ն է որ աշխարհական պետութեան մը զօրութիւնն ու միջոցները զարգացուց իր ծոցին մէջ, ազդեց և իշխեց քաղաքական կարգերու վրայ, և հետեւաբար բոլորովին սխալ և անիրաւատ է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն վերաբերումով գործածել Պետութեան ու Եկեղեցւոյ բաժանման բանաձևը:

Բոլորովին նոր տեսակէտէ մը քննեցինք նաև Հայց. Եկեղեցւոյն դիրքը մեր եկեղեցական պատմութեան քանի մը շրջաններուն մէջ՝ հանդէպ նոյն ինքն հայ պետութեան և հանդէպ Հայաստանի վրայ գերիշխող քրիստոնեայ և ոչ-քրիստոնեայ պետութիւններու. իսկ վերջին երկու յօդուածներու մէջ քննեցինք Պօլսմիկի և Ազգային Մանմանարարիւնը, որոնց առաջինով պաշտօնապէս կարգուկանոնի տակ առնուած է Հայց. Եկեղեցւոյ Հոգևոր վերին իշխանութեան իրաւասութիւնները Ռուսաստանի մէջ, իսկ երկրորդով՝ Թիւրքիոյ Հայոց պատրիարքութեան գործերուն կանոնաւորումը՝ թէ՛ իր իսկ ներսը և թէ՛ հանդէպ թիւրք պետութեան:

Եւ որովհետեւ Ռուսաստանի և Ռուսաստանի ենթարկեալ երկիրներու մէջ, խորհրդային կարգերու հաստատութեամբ, եկեղեցին մասնաւորապէս նշաւակ եղաւ խորհրդային սկզբունքներու և ըմբռնումներու սաստիկ կիրարկումներուն, Խորհրդային Ռուսաստանէն դուրս, պետական և վարչական այդ նոր կարգերէն բոլոր խանդավառութիւններ սկսան արդարացնել եկեղեցւոյ դէմ ձեռք առնուած միջոցները, միշտ Պետքեան և Եկեղեցւոյ բաժանման բանաձևով: Եւ պէտք է արձանագրել յատուկ խնամքով թէ Հայաստանէն դուրս հայ մամուլը յաճախ չհետեց այդ բանաձևը, առնց սակայն խնդիրը սերտած և ուսումնասիրած ըլլալու պատմութեան լոյսերուն տակ, և առնց քննած ըլլալու Հայց. Եկեղեցւոյ իսկական դիրքը Ռուսաստանի և Թիւրքիոյ մէջ, մեզի ժամանակակից իրողութիւններուն ապացոյցներով: Աշխարհական թէ եկեղեցական, զբոնեցին, խօսեցան Հայց. Եկեղեցւոյ վերաբերումով, Պետութեան և Եկեղեցւոյ բաժանման օրինաւորութեան և պէտքին վրայ, երբ իրականութեան մէջ գոյութիւն չունէին, զոր օրինակ «Ռուսահայոց» և «Տաճկահայոց» մէջ, այդպիսի երկու եզրերը՝ ըստ Պօլսմիկի և ըստ Ազգային Մանմանարարեան:

Առանց հակապատմական հաստատումներ ընելու սակայն, ուղղակի պէտք էր ըսուիլ թէ Խորհրդային կարգեր բացարձակապէս կը մերժեն կրօնքը և կրօնքի վերաբերեալ ամէն բան: Եւ արդէն այս է շխտակ ըմբռնումը. այսինքն Խորհրդային պետիւնը, անկրօն է սկզբունքով, և հետեւաբար իր սկզբունքովն իսկ հակառակ է ան ամէն բանի որ կրօնքի և եկեղեցիի հետ կապուած է: Եւ որպէս զի կարենայ հասնիլ իր նպատակին ո՛չ միայն կը հալածէ եկեղեցիին ուղղակի և անուղղակի միջոցներով, այլ նաև նոր սերունդը կը դաստիարակէ հակակրօնութեամբ: Այս է գորախտ իրականութիւնը, զոր բարեքիլու կամ պարտկելու ունէ փորձ, ըլլայ խորհրդային երկիրներու մէջ, ըլլայ առնց սահմաններէն դուրս, անպէտ իմաստակութիւն է:

Քանի որ այս է իրողութիւնը իր ամէնէն պարզ ձևին մէջ, այլևս աւելորդ է եկե-



դեցւոյ և Պետութեան բաժանման սկզբունքը ջատագովել այս ու այն կերպով, և այնպէս կարծել և կարծել տալ նաև խորհրդային երկիրներէ զուրս գտնուող ժողովուրդին թէ, ինչ որ տեղի ունեցաւ և կ'ունենայ խորհրդային երկիրներու մէջ, պարզապէս Պետութեան և եկեղեցւոյ յամանման խնդիրն է և ո՛չ այլ ինչ: Կամ թէ եկեղեցին ազատ թողուած է խորհրդային երկիրներու մէջ, եկեղեցիներ բաց են ամէն տեղ, ուզողը կ'երթայ, չուզողը չ'երթար: Ասիկա արտաքինն է իրականութեան. ներքինը բոլորովին տարբեր է, և մեր ուսումնասիրութեան ծրագրէն զուրս է քննել տիրող իրականութեան ներքինը խորհրդային երկիրներու մէջ:

Մեզ, Հայերու համար մանաւանդ, աւելի օգտակար է տեղեակ ըլլալ խորհրդային երկիրներու մէջ տիրող պետական սկզբունքներուն և այդ սկզբունքներով յառաջ եկող իրականութիւններուն քան թէ սխալ և անհիմն մեկնութիւններով ինքնախաբ ըլլալ, կամ ինչպէս կ'ըսուի՝ ջայլամի նման դուստր աւազներու մէջ խօսել, չտեսնելու համար թէ ի՞նչ կ'անցնի կը գտնայ իր շուրջը:

Որպէսզի ՍԻՄԻՆ էջերուն մէջ մեր բրած ուսումնասիրութեան կարակացութիւնները դիւրին ըմբռնուի մեր ընթերցողներու կողմէն, կ'ուզենք երկու մեծ և զօրաւոր պետութիւններու վրայ ուշադրութիւն դարձնել: Ասոնց առաջինն է Անգլիա, որուն եկեղեցին պետական է. երկրորդն է Միացեալ Նահանգաց Ամերիկան, ուր պետութիւնը բաժնուած է եկեղեցիէն:

Անգլիքան եկեղեցին կամ Անգլիոյ եկեղեցին պաշտպանուած է օրէնքով (The Church of England which is established by Law): Established՝ բառին սովորական առումով՝ կը նշանակէ հաստատուած, բայց հո՛ս մասնաւոր իմաստ ունի այդ, և կը նշանակէ պաշտպանուած և ուժաւորուած (supported and strengthened) պետութեան կողմէն: Եւ ասոր համար է որ Անգլիոյ Թագաւորը պէտք է անդամ ըլլայ պետական եկեղեցւոյն. վասնզի ի՞նքն է գերագոյն կառավարիչը եկեղեցւոյն և պաշտպանը հաւատոյ (ասոնք պաշտօնական տիտղոսներն են Անգլիոյ Թագաւորին):

Պետական եկեղեցւոյն ժողովներուն որոշումները իրենց օրինական ոյժը կ'առնեն Թագաւորին հաստատութեամբը. իսկ Թագաւորը կը հաստատէ այդ որոշումները իր Խորհրդարանին (Parliament) միջոցաւ:

Եկեղեցական ժողովներ, ի հարկին, վերաքննութեան համար կը դիմեն Թագաւորին Մամուտոր Ժողովին (Privy Council), որ գերագոյն ատեանն է պետութեան:

Այս Մամուտոր Ժողովը չի կրնար եկեղեցական կանոն դնել, բայց կրնայ քննել եկեղեցական կանոնները, տեսնելու համար թէ ատոնք ըստ օրինի խմբագրուած են: Խորհրդարանն ալ չի կրնար եկեղեցական կանոն հաստատել, բայց կրնայ քննել թէ ատոնք համաձայն են երկրի օրէնքներուն, և Խորհրդարանի հաստատութենէն ետքն է որ եկեղեցական կանոնները կ'ստանան իրենց օրինական ոյժը և կը զործադրուին իրեն օրէնք:

Մատնանիչ ընենք ամէնէն նոր օրինակը.— Անգլիքան եկեղեցին իր Աղօթագիրքը կամ Ժամագիրքը բարեփոխեց, տարիներու փորձառութենէն և ուսումնասիրութենէն ետքը, և բարեփոխուած կամ սրբազրուած գիրքը գնաց Խորհրդարան, որ սակայն չվաւերացուց զայն, դիտել տալով թէ եղած սրբազրութիւններ Անգլիքան եկեղեցւոյն ներկարգիւրը աշխարհու բնոյթ մը ունէին: Քէնթրպըրիի Արքեպիսկոպոսը ստիպուեցաւ այդ գլխաղութիւնները ներկայացնել եպիսկոպոսական ժողովին, որ քննեց զանոնք և ըստ այնմ բարեփոխեց Աղօթագիրքը, որ դարձեալ գնաց Խորհրդարան. և երբ կը գրենք այս տողերը, չենք գիտեր թէ այս անգամ պիտի ընդունուի՞ կատարուած բարեփոխութիւնը:

Այս բացատրութիւններ ջոյց կուտան թէ Անգլիոյ Թագաւորին պարտքն ու պաշտօնն է (իւր Խորհրդարանին միջոցաւ) հսկել պետական եկեղեցւոյն վրայ և տեսնել թէ եկեղեցական կանոններ կը զործադրուին կամ թէ ժողովուրդը կը հպատակի՞ ատոնց:



Անգլիոյ Թագաւորը ուրիշ կարեւոր կարգադրութիւն մըն ալ կ'ընէ իր եկեղեցւոյն մէջ. — Երբ վախճանի զիճակի մը եպիսկոպոսը, Թագաւորը կը խորհրդակցի իր Վարչապետին հետ (և անպաշտօն կերպով կոմ իբրեւ կենցաղապետական հարկ, առնելով նաեւ Քէնթրպըրիի Արքեպիսկոպոսին կարծիքը) կը նշանակէ յարմար անձը, որուն վրայ ընտրութիւն կը կատարէ Վիճակին Մայր եկեղեցւոյն կանոնիկոսաժողովը (Chapter):

Իսկ Անգլիքան եկեղեցին իր կողմէ պաշտօնապէս անդամներ ունի ինտերդաւսմին մէջ: Այսպէս՝ Լորտերու ժողովին մէջ 24 եպիսկոպոսական աթոռ ունի եկեղեցին. առնցմէ հինգը հաստատապէս կը պատկանին Քէնթրպըրիի, Եօրթի Արքեպիսկոպոսանքուն և Լոնտոնի, Վինչէսթըրի և Տըրամի եպիսկոպոսներուն. իսկ մնացած 19 աթոռները կը գրաւեն ուրիշ աթոռներու եպիսկոպոսներ՝ երիցութեան կարգով:

Քէնթրպըրիի Արքեպիսկոպոսը, Թագաւորին բացակայութեան, անդամն է այն խնամակալութեան, որ Թագաւորին պաշտօնը կը կատարէ պետութեան գլուխը:

Պետութիւն և եկեղեցի՝ իրարու հանդէպ՝ զրամական ունէ յանձնառութիւն չունին. բայց եկեղեցիներ ունին իրենց եկամտաւ աղքատները, որոնց մէջ կարեւոր տեղ կը բռնեն հաւատացեալներուն կամաւոր նուէրները, և կը պահեն իրենց կալուածները:

Գիտենք որ Անգլիական պետութիւնը, 20րդ դարու մէջ, ամէնէն աւելի լաւ կազմակերպուած և ամէնէն աւելի զօրուոր Սահմանադրական կառավարութիւն մը ունի: Քիտենք նաեւ որ արդի Բաղաքակրթութեան գլխաւոր կազմակերպիչն է Անգլիան, և Անգլիա կրօնական երկիր մըն է, անգլիացին կրօնական ժողովուրդ մըն է, բազմաթիւ յարանուանութիւններով, և պետութիւնը պաշտօնապէս Քրիստոնեայ է: այսինքն՝ կրօնական է, և կրօնքը և եկեղեցին ամենեւին արգելք չեն եղած երկրին յառաջդիմութեան և պետական զօրութեան հմալքին: Եւ եկեղեցին չէ՝ նկատուած իբրեւ պետութիւն մը պետութեան մէջ կամ կառավարութիւն մը կառավարութեան մէջ: Ընդհակառակն, կրօնքը մեծապէս օգնած է Անգլիոյ, ներսէն և դուրսէն: Ներսէն, Աւետարանին ազդեցութեամբ, Անգլիա կերտուած է ամուր բարոյականով մը և անհատական ու ընկերային կեանքին մեծութեան բարձրագոյն սկզբունքներով: Եւ որովհետեւ Անգլիա ընդարձակ զաղթականութիւններ վարող ու կառավարող պետութիւն մըն ալ է, այդ պատճառով զորք ունի այլազան կրօններու և դաւանութիւններու հետ, որոնց ամէնքն ալ ազատ թողուած են իրենց հաւատքին և պաշտամունքին մէջ, և կրօնական այս ազատութեան մէջ ապահովուած է տիրապետեալ ազգերու և ժողովուրդներու ներքին խաղաղութիւնը, որ աղբիւրն է Անգլիոյ դուրսէն ստացած զօրութեան:

Ահաւասիկ պետութիւն մը, որ թէև թագաւորութիւն մըն է, բայց սահմանադրական է, և իրական ժողովրդապետութիւն մը, առանց ըլլալու խոթանապետութիւն մը, առանց ըլլալու նաեւ տեսակ մը սակաւապետութիւն (Oligarchie) բանուորներու անուամբ: Վասն զի իրողութիւնը այն է որ կառավարական ունէ ձև, ի՛նչ ալ ըլլայ ատոր անունը, կառավարութիւնն է ժողովուրդի գաւակներուն ընտրանին:

Իսկ Անգլիա հարուստ է իր ընտրանի դաւակներով, և Անգլիա ատոր համար իր պետական զօրութիւնը, իր ապահովութիւնը, իր քաղաքակրթութեան տարածումը, և հեռաւոր երկիրներու վրայ իր գերիշխանութեան տեսականութեան զաղանիքը գտած է ժողովուրդներու կրօնական ազատութեան մէջ:

Չենք կրնար գուշակել հեռաւոր ապագան, բայց տարիներու փորձառութիւնը ցոյց կուտայ թէ երջանի՛կ է անգլիական պետութիւնը իր կառավարական զրութեամբ, և ա՛յս ալ ցոյց կուտայ թէ կրօնքը ունէ կերպով արգելք չէ ժողովրդական զարգացումին և պետական բարգաւաճման թէ՛ Անգլիոյ բնիկ տան մէջ և թէ՛ զաղթաւայրերու մէջ:

Գալով Ամերիկայի, ուր թէև կրօնքը բացարձակապէս ազատ է, և թէպէտ Ամերիկեան Դաշնակցային Պետութիւնը ունէ կապ չունի ունէ եկեղեցիի հետ, բայց ամերիկեան պետութիւնը պիտի չըլլայ Քրիստոնեայ. այսինքն Ամերիկա իբրեւ պետու-



թիւն, ո՛չ անկրօն կրնայ բնալ, ո՛չ ալ այլակրօն, այլ միայն Քրիստոնեայ։ Ասիկա բարոյական սկզբունք մըն է Ամերիկայի համար, և այս սկզբունքով է որ բազմակնութիւնը արգելուած է Ամերիկայի մէջ։ Իսլամ մը, ըստ օրինի, երկու կամ աւելի կնիկներով չի կրնար Ամերիկա մտնել։ Այս հիման վրայ էր նաեւ որ նոյն իսկ Եութան նահանգը, որ մուսուլման էր, չկրցաւ ամերիկեան դաշնակցութեան մէջ մտնել, մինչև որ չհրաժարեցաւ բազմակնութենէ (1890)։

Ամերիկայի մէջ ունէ եկեղեցի պէտք է արձանագրուի կառավարութեան մօտ և պաշտօնապէս ճանչցուի իբրեւ ընկերային կազմակերպութիւն, որպէս զի կարող բնայ կալուած ունենալ։

Երբ պաշտօնապէս արձանագրուած եկեղեցիի մը անդամները թողուն իրենց այդ եկեղեցին և յարին ուրիշ յարանուանութեան, չեն կրնար իրենց նախկին եկեղեցոյն կալուածները միասին տանիլ։ Կառավարութիւնը օրէնքի ուժով թոյլ չի տար, կը պաշտպանէ նախկին եկեղեցոյն կալուածատիրութեան իրաւունքը։

Ամերիկայի մէջ կառավարութիւնը չի միջամտեր զուտ կրօնական վէճերու, հեղիք է որ ատոնք չխանգարեն հանրային ապահովութիւնն ու խաղաղութիւնը։ Բայց կը միջամտէ կալուածական խնդիրներու և վէճերու, վասնզի ատոնք կապ ունին երկրի քաղաքային օրէնքներուն հետ։ — Ամերիկեան եկեղեցիներու բեմերէն, ի հարկին, ամէնէն խիստ քննադատութիւններ կրնան ուղղուիլ կառավարական սխալներու կամ թերութիւններու դէմ։ Ամերիկեան պետութիւնը խօսքի և գրչի ազատութիւնը լիովին ապահոված է երկրին մէջ, հերիք է որ այդ ազատութիւնը չարաչար չգործածուի և չվրդօլէ երկրին ապահովութիւնը և խաղաղութիւնը։

Ամէն եկեղեցի իր կանոնը ունի, ունի նաեւ իր ատեանը, և ազատ է գրամ հանգանակելու կամ ժողովելու իր պէտքերուն համար։

Ամերիկան ալ, ինչպէս կը տեսնուի այս տեղեկութիւններէն, հակառակ Անգլիոյ, թէ և չէ կապուած ունէ եկեղեցիի, բայց ողիով քրիստոնեայ է և յարանուանութեամբ ալ՝ բողոքական, բառին ամէնէն ազատ իմաստով։ Եւ կրօնական այդ ազատ ողին է որ կրօնքը կը սիրընէ ամերիկացիին, այդ երկրւոյ, բարեպաշտի ողին, ազնիւ, յառաջդիմական, որով ինքզինքը կը բարացուցէ Ամերիկա և ինքզինքը կ'ինքնորոշէ այս ժամանակի ազգերուն և պետութիւններուն մէջ, իր դարմանայի կրօնականութեամբ, իր անմրցելի ճարտարաբուստով, իր դորձնական դաստիարակութեամբ և իր անսպառ հարստութեամբ, որ դժբախտաբար զեւ չէ տարածուած ժողովրդական խոնարհ խաւերու մէջ, թէ և ատոր փոխարէն կառավարութիւնը ժողովուրդին ընդհանուր դաստիարակութիւնը և հանրային առողջութիւնը ապահովելու, մասնաւորապէս մանուկներու մահը արգիլելու համար, ամէն հնարաւոր միջոցները ի գործ կը դնէ։

Ամերիկայի մէջ բազմաթիւ եկեղեցիներու ազատ գոյութիւնը ունէ արդիւք չէ եղած Ամերիկեան պետութեան ծրագրներուն գործադրութեան։ Պետութիւն և եկեղեցի զիրար կը յարգեն, բայց իրարու գործին չեն խառնուիր։

Յանկայի՝ էր անշուշտ, և շա՛տ ցանկալի՝ որ խորհրդային երկրներու մէջ ալ տիրէր Ամերիկեան ազատութիւնը եկեղեցիներուն, և ինչպէս որ եկեղեցին չի խառնուիր պետութեան գործերուն, նոյնպէս պետութիւնը չխառնուէր եկեղեցւոյ գործերուն, բացարձակ չէզոքութեամբ։

Մինչ խորհրդային Ռուսաստանի և անոր յարակից երկրներու մէջ — Հայաստանն ալ ատոնց կարգին — կը միջամտեն եկեղեցւոյ գործերուն, և կը միջամտեն, ինչպէս որ կանխեցինք զիտել տալ, խորհրդային դուքան հիմնական սկզբունքներէն մէկուն տեսնով։

Շնչաւոր անգամ մըն ալ թէ աւելորդ է այս մասին վիճիլ և ըսել թէ խորհրդային երկրներու մէջ ազատ է կրօնքը, եկեղեցին, և ժողովուրդին խղճը չի բռնաբարուիր, եւայլն, եւայլն։

Մենք բացատրեցինք արդէն և ցոյց տուինք թէ խորհրդային սկզբունքով իսկ խոր-



հրդային երկիրներ չեն հանդուրժեր կրօնքի և եկեղեցւոյ զոյութեան, այնպէս հաւատալով թէ կրօնքը իր կազմակերպութեամբ՝ պետութիւն մըն է պետութեան մէջ, կամ կառավարութիւն մը կառավարութեան մէջ և այդ հաւատքն է պատճառը որ հոգեւոր իշխանութիւնը չի ճանչցուիր և եկեղեցւոյ կայսեաները կը գրաւուին, և եկեղեցւոյ հանդէպ սէր և համակրանք տածողներ, ունէ կերպով ու միջոցով կը զրկուին քաղաքային պաշտօններէ և զիւրութիւններէ՝ զորմի աշխարհին մէջ:

Իրողութիւնը այս և այսպէս ըլլալով Խորհրդային երկիրներու մէջ, անոնք որ, զոր օրինակ, Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը կը դատաւիտեն իբրեւ հաւածիչ Հայց. եկեղեցւոյ և կամ անոնք որ հակառակէն կը պաշտպանեն զայն, ըսելով թէ Խ. Հայաստանի կառավարութիւնը ազատ ձգած է եկեղեցին և չի բռնադատեր հայ ժողովրդի խղճին ազատութիւնը, եւայլն, երկու կողմերն ալ հակառակ են իրողութեան: Չափան զի Խ. Հայաստանը, իբրեւ մասը Խ. Ռուսաստանի, չի կրնար չեղիլ խորհրդային սկզբունքներէն և կերպերէն: Խորհրդային երկիրներու մէջ սկզբունքը, մտայնութիւնը, զործելու կերպերը միեւնոյն են, և այդպէս կրնան ըլլալ միայն:

Մեզ համար աւելի լաւ է իրողութիւնը զիտնալ իր մերկութեանը մէջ, քան թէ ինքնախար ըլլալ և ասոր համար զէճ բնել:

Անշուշտ կրնայ առարկուիլ որ, եթէ Հայաստանեայց եկեղեցին ազատ չէ Խ. Հայաստանի մէջ, ինչպէս ուրիշն Արտ. եկեղեցի մը կը թոյլատրուի, իր թերթով, եւայլն: Շատ պարզ է ասոր պատասխանը.— զազը եթէ լսուի թէ Խ. Հայաստանի մէջ, Մայր Աթոռոյ քիւրի տակ, այսինչ կամ այնինչ յարանուանութիւններ յաջողեր են կազմակերպուիլ, մի՞ գարմանաք: Այդ թոյլատրութիւնները ժամանակաւոր հանգամանք ունին և ուղղուած են Մայրենի եկեղեցւոյն դէմ, ջլատելու հայ ժողովուրդին կողմը Մայր Աթոռին հետ և անգամաւուծելու համար Մայր Աթոռը ինքն իր մէջ: Այսու ամենայնիւ կարելի է ըսել թէ Խորհրդային երկիրներու մէջ զարձեալ Խ. Հայաստանն է որ կեդրոնին առջև կը նկատուի ամէնէն թոյլը՝ հակակրօն պայքարին մէջ: Մենք լմացանք շատ հաւաստի աղբիւրէ մը թէ զերջին Միւսեօրհնէքի հանդէսին առթիւ Լէվոնի մէջ հաւաքուած Հայոց հոծ բազմութիւնը և արտայայտուած կրօնական ոգին այնքան ուշադրաւ եղած է որ Մոսկուայի կառավարութիւնը դատողութիւն ըրած է երեսանի կառավարութեան թէ մինչև հիմայ չէ կրցած բնկնել այդ ոգին Հայ ժողովուրդին մէջ:

Եւ որպէսզի Խորհրդային երկիրներու ժողովուրդներուն մէջ թուրայ այդ ոգին, որպէս զի այդ ժողովուրդներ միայն ու միայն խորհրդային սկզբունքներով դաստիարակուին, թոյլ չեն տար որ արտասահմանի կրօնական, քաղաքական եւայլն թերթերն ու հրատարակութիւնները Խորհրդային երկրներէն ներս մտնեն և տարածուին ժողովուրդին մէջ:

Այս իրողութիւնները մատնանիլ ըրինք՝ ցոյց տալու համար թէ Խորհրդային երկիրներու հիմնական սկզբունքներէն մէկն է կրօնքին և կրօնական հաստատութեանց կազմաւուծումը: Մնացածը անգամ մըն ալ ըսենք, ժամանակի խնդիր է: Եթէ խորհրդային կարգեր այսպէս տիրապետեն և տեսնեն, Խորհրդային երկիրներու մէջ հասնող նոր սերունդներ զազափար պիտի չունենան Աստուծոյ և կրօնքի մասին: Երբ որ մը իրագործուի այդ դժբախտութիւնը, այն ատեն պիտի չեւտուի պատմութեան մեծ փորձագութիւններէն մէկը, այսինքն՝ անկրօն, անաստուած պետութիւններ կանգուն պիտի չմնան և իրենց իսկ մէջ պիտի կործանին: Բայց մենք կը հաւատանք որ անպարտելի է Աւետարանին թաղաւորութիւնը, և դժոխքի դուռներն իսկ չեն կրնար յաղթահարել զանոնք:

Կրօնքին մարդկայնական բարձր սկզբունքներն են որ կ'ստեղծեն աշխարհութիւնը, բնկերային հաւասարութիւնը, յարգանքը օրէնքին և կարգուկանոնին: Խորհրդային կարգեր կը զօրացնեն եւասիրութիւնը, ըլլայ անհատական, ըլլայ հաւաքական, կը խորտակեն յարգանքին նուիրական կապերը բնտանեկան և բնկերային կեանքի մէջ: Աւետարանն է որ հաւասարութեան սկզբունքը դրաւ մարդկային բնկերութեան մէջ. և Սուրբն Պօղոսն է որ չեւտեց ուժգին՝ այդ սկզբունքին գործնականութիւնը՝ երբ ը-



սաւ թէ քրիստոնեաներու մէջ մեծ ու փոքր չկայ, ծառայ և տէր չկայ, հրեայ և հեթանոս չկայ, այլ մարդու և կին մարդու մէջ տարբերութիւն չկայ, այլ ամէնքը հաստատար են իրարու, ամէնքը մէկ են Յիսուս Քրիստոսի Աւետարանով:

Մենք մեր կատարած ուսումնասիրութեան իբրեւ կնիք պիտի բռնենք թէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ, ինչպէս նաեւ մեզի ժամանակակից Պօթոմիկիով և Ազգային Սահմանադրութեամբ կառավարուած Հայց. եկեղեցւոյ մէջ՝ եկեղեցւոյ և Պետական բաժանման խնդիր չի կրար և չի կրնար ըլլալ:

Բայց հիմա, խորհրդային կարգերու հաստատութեամբ երեսուն եկած է պետութեան քանդիչ միջամտութիւնը եկեղեցւոյ գործերուն: Ուրեմն աւելի շիտակ պիտի ըլլար ըսել, Պետութիւնը պիտի չի որ միջամտէ եկեղեցւոյ գործերուն, ուսկի կրնաւ անդրադառնալ, յայտնի կաւ շտերայն, այլ պէտք է պահէ բացարձակ չէզոքութիւն, և եթէ ուզէք՝ անտարբերութիւն: Կամ չըջնելով Հայց. եկեղեցւոյ վերաբերութեամբ անիմաստ կերպով կիրարկուած բանաձեւը, պիտի ըսէինք որ պիտի է Պետութիւնը բաժնէ եկեղեցիին ճիշդ այնպէս ինչպէս եղած է Ամերիկայի մէջ:

ՎԵՐՋ

## ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

### ԼԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

(Հ. Վ. Հացունիի Երկրորդ յօդուածին տարիս)

Փ.

#### ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐ

Հ. Վ. Հացունին Սանատրուկի և որդւոյն անունները նոյնացնելով արտաքին պատմութեան մէջ Սեւեռոսի մը հետ, Բրդ դարու մարդիկ կը հռչակէ զանոնք:

Ստոյգ է որ մեր ազգային պատմութեան թերիները, շփոթները և հակասութիւնները անուրանալի են, մանաւանդ երբ ատոնք բազդատուին արտաքին պատմադիրներու հետ — թէ և տարբեր խնդիր է թէ այդ արտաքին պատմադիրներ ո՞րչափ ճիշտ և անաչառ եղած են Հայոց մասին —: Գաթրճեան, Գարագաշ զնահատելի և մեծ աշխատանք կատարեցին այդ արտաքին ազդիւրները ուսումնասիրելու և ատենցմէ մեր ազգային պատմութեան նիւթերը քաղելու գործին մէջ: Իսկ Դոկա. Հ. Յ. Ասատուրեան, Հ. Վ. Հացունիի միաբանակիցը, սիրուն հատորիկով մը (Քաղաքական Վերաբերութիւններ ընդ մեզ Հայաստանի և Հռոմիայ, 190 էն Ն. Ք. մինչև 428. Յ. Ք. Տպ. Վենետիկ 1912) տուաւ մեզի նոր համառօտ պատմութիւն մը այդ չըջանի համար:

Արդ՝ նայելով Գարագաշի և Ասատուրեանի զբաժնեւորուն Սանատրուկի վրայ, իրաւունք ունինք յայտարարելու թէ Հ. Վ. Հացունին ըսածները Սանատրուկին «հոգովայնի Սեւեռոսի մը» հետ «կապուած» կամ նոյնացուած ըլլալուն նկատմամբ, վիճելի են բոլորովին:

Ըստ Գարագաշի՝ Սանատրուկը պիտի ըլլայ «եզրայն փարսմանայ, Միւրդաս Վիր, զոր կացոյց Տիրեր ի վերայ Հայոց 135—45), և այս յայտնի է մանաւանդ յաղիողորմ վախճանէ նորա, կնոջն և որդւոյ» (Քնն. Պսմ. Գ. 273, 275):